

Doi: 10.56737/2953-7843-2023.04-47

ՍԱՄՎԵԼ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՊՈԴՈՍՅԱՆ
ՀԱՆ, Արարատյան Հայրապետական թեմ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՉԱՐԹՈՆՔԸ ԵՒ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ¹

ՄԱՍ Ա.

Պատմական ընդհանուր նկարագիր

Ժամանակային զգալի շրջան է ընդգրկում հայկական միջնադարյան կրթական ավանդության վերազարթոնքի եւ Եւրոպական լուսավորության հետ փոխկապակցման պատմությունը²: Գրեթե ողջ ԺՀ.—ԺԹ. դարերի ընթացքում լուսավորական զանազան գործիքներ փոխառվում ու համադրվում են միջնադարյան հայկական կրթական ավանդույթի հետ եւ տարածվում Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայության մեջ (հետայսու՝ արեւմտահայություն): Միջնադարյան կրթության վերազարթոնքի վայրն Օսմանյան կայսրության արեւելքն է՝ Բաղեշ գավառի Ամրդուլի վանքը, իսկ լուսավորական նվաճումների հետ դրա շաղկապումը տեղի է ունենում Օսմանյան կայսրության արեւմուտքում՝ կայսերանիստ մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում եւ շրջակայքի³ հայկական կրթական կենտրոններում: Միջնադարյան կրթության վերազարթոնքը եւ լուսավորության տարածումը զուգընթաց է 1453 թ.

¹ Ստացվել է 10.04.2023, գրախոսվել է 17.04.2023:

Էլ. հասցե՝ samveldpirpoghosyan@gmail.com:

² Այս հոդվածի նպատակը իմ թեկնածուական հետազոտության («Փիլիսոփայության եւ աստվածաբանության ներկայակցվածության Տիրան Ներսույանի հայեցակարգը») համար հիմք նախապատրաստելն է՝ ուղենշելով այն նախընթաց գաղափարային հարացույցները, որոնք ազդել կամ կամ պայմանավորել են ուսումնասիրվող հեղինակի միջավայրը:

³ Օրինակ՝ առաջադիմական կենտրոններ կարելի է համարել Բուրսան (Պրուսա) եւ Իզմիրը (Ջմյուռնիա) եւ այլն:

Բյուզանդական կայսրության վերացումից հետո այլևս Օսմանյան տիրապետության մեջ արեւմտահայության կյանքի կազմակերպման տարբեր իրադարձություններին:

Այդ պատմական շրջանում որպես արեւմտահայության կյանքի կայացման կարեւոր իրադարձություններ կարելի է առանձնացնել՝ 1461 թ. Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքության հիմնումը⁴, ԺԶ.—ԺԸ. դարերի ընթացքում Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը 19 վիլայեթներին, 1718—1730 թթ. Լուսավորության մուտքը Օսմանյան կայսրություն⁵ եւ 1839 թ. «Թանզիմաթ»-ին⁶ հաջորդող 1861 թ. «Ազգային Սահմանադրության» հաստատումը:

Այս զարգացումների ընթացքում, սկզբում գրեթե աննկատ, ծավալվում է հայկական վանքերի բարեկարգումը: Դրա արդյունքում վանքերից մի քանիսի գործունեության շրջանակն ընդլայնվում է, տարբեր միաբանությունների անդամներ սկսում են միմյանց հետ կապեր հաստատել, իսկ ավելի ուշ այս վանքերից ելած որոշ հոգեւորականներ պատրիարքության եւ այլ բարձր աստիճանների են հասնում եւ ազդում արեւմտահայության ողջ ներքին եւ արտաքին կյանքի վրա⁷: Վանքերից ծավալվող բարենորոգչության սկզբնավորման գլխավոր օջախները եղել են այդ վանքերին կից գործող կրթարանները (Վանա լճի, Վարազա վանքի⁸, Առաքելոց, Ամրդուու եւ այլն), ի դեմս դրանց վանահայրերի, ուսուցիչնե-

⁴ Թեեւ հարկ է նկատել, որ բուն պատրիարքական արտոնություններով այն ի հայտ է գալիս 1612 թ.-ից հետո միայն, երբ նրան սկսում են ենթարկվել այլ առաջնորդություններ, տես Ա. ԱԼՊՕՅԱՆՆԻ, Կազմութիւն արեւմտահայութեան, Շողակաթ, ԺԱ., Կ. Պոլիս, 1962, էջ 23, ինչպես նաեւ պատրիարքության մասին ավելի մանրամասն տես Շ. ԳԱԼՈՒՍՅԱՆ, Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան Պատմական Դերը եւ անոր հիմնումով իրագործուած մշակութային նուաճումները, Շողակաթ, ԺԱ., Կ. Պոլիս, 1962, էջ 6—16, 74—98:

⁵ Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ այս ժամանակահատվածը կոչվում է «Կակաչի դարաշրջան», մանրամասն տես PEKER, D. & TASKIN O., The Enlightenment Tradition and Science Education in Turkey, in M. R. Matthews (Ed.), History, Philosophy, and Science Teaching, New Perspectives, Switzerland: Springer, 2018, (pp. 67-97), p. 73:

⁶ «Թանզիմաթ»-ով բարելավվում են երկրի քաղաքական եւ վարչական կարգերը, իսկ փոքրամասնություն կազմող քրիստոնյա ազգերին շնորհվում են քաղաքացիական հավասար իրավունքներ:

⁷ Բ. ԵՂԻՍՅԱՆ, Հայ կաթոլիկ եւ աւետարանական յարանուանութեանց բաժանումը ԺԹ. դարուն, Անթիլիաս, 1971, էջ 42—44:

⁸ Վարազա վանքում Մկրտիչ վրդ. Խրիմյանի ծավալած կրթական գործունեությունը նույնպես էական ազդեցություն ունի արեւմտահայության մեջ նոր գաղափարների ներմուծման, ազգայինի պահպանման եւ բարոյական զարգացման համար, ինչն իր առանձնահատկություններով մեկ այլ հետազոտության առարկա է:

րի, սաների: Նրանց միջոցով են արեւմտահայության մեջ ներմուծվում նոր եւ անհրաժեշտ, Եւրոպական լուսավորական ընդհանուր ավանդից վերցված գործիքները՝ մամուլ, տպարաններ, երկսեռ կրթական հաստատություններ եւ այլն⁹:

Վանական կրթարանների միջնադարյան ավանդն ազգային կյանքում զգալի է դառնում հատկապես ԺԸ. դարից սկսյալ, երբ Օսմանյան տերութւյան կրած ծանր ռազմական պարտութւյուններից հետո (նախ՝ Կարլովիցյան 1699 թ., Պասարովիցյան 1718 թ. պայմանագրեր, հետո ռուս-թուրքական 1768—74 թթ. պատերազմներ) միմյանց հաջորդող մի քանի սուլթաններ՝ Մահմուդ Բ. (1808—1839), Աբդուլ Մեջիդ (1839—1861) եւ Աբդուլ Ազիզ (1861—1876), սկսում են Եւրոպական Լուսավորութւյանը հետեւելով՝ բարեփոխումներ իրականացնել եւ վերանայել կայսրութւյան ընդհանուր մտայնումները մի շարք ոլորտներում՝ ռազմական, բժշկական, կրթական եւ այլն: Նրանք, պահպանողական հետամնացութւյունից դեպի առաջադիմութւյուն ձգտելով, միաժամանակ փոխում են տերութւյան խտրական վերաբերմունքն ազգային փոքրամասնութւյունների նկատմամբ¹⁰: Սկզբում եկեղեցական շրջանակների, իսկ հետագայում նաեւ աշխարհականների մասնակցութւյամբ արեւմտահայերն այս բարեփոխումներին դրականորեն արձագանքող առաջին փոքրամասնութւյուններից են եղել:

ԺԸ. դարում, Օսմանյան տերութւյան մեջ կատարվող վաղ բարեփոխումներին համընթաց, արեւմտահայութւյան՝ միջնադարից դեպի լուսավորութւյուն ընթացքը սկզբնավորվել է՝ նախ կրոնական-չատազովական ուղղութւյամբ՝ երբեմն ընդդեմ կաթոլիկ, երբեմն՝ բողոքական,

⁹ Եւրոպական Լուսավորութւյունը ամփոփ ձեւով այսպէս է նկարագրում Բ. Եղիայանը. «ԺԹ. դարու առաջին քառորդէն սկսած, ամբողջ Եւրոպայի եւ Միջերկրականեան երկիրներու ազգերը թեւակոխած էին արդէն արագ եւ անօրինակ բարեշրջումի մը, որ հետզհետէ ընդլայնելով պիտի վերածուէր ներկայ մեր դարու գիտական հրաշալիքներով ճոխացած համաշխարհային քաղաքակրթութեան, ժողովուրդներու ինքնիշխանութեան սկզբունքներով: Միջազգային այդ լուսաւորութեան նպաստեցին անշուշտ, նախ՝ Ֆրանսական յեղափոխութիւնը, որ պետական վարչակարգերու մէջ ներմուծեց դեմոկրատիկ սկզբունքներ, ապա նաեւ Անգլիոյ մէջ ծագում առած ու տարածուած Եւրոպայի ճարտարարուեստական յեղաշրջումը, որ ամբողջ մեքենական ոյժերը տրամադրեց մարդ արարածի կամքին: Նպաստեց մանաւանդ՝ Գաղթատիրական դրութեան ծաւալումը, որ աշխարհի բոլոր ազգերը իրարու հետ անմիջական շփման մէջ բերաւ, փոխադարձաբար օգտագործելու համար իրարու հում-նիւթի բնական աղբիւրները, ճարտարարուեստական ու երկրագործական արտադրութիւններն ու վաճառականական շուկաները», տես Բ. ԵՂԻԱՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 34:

¹⁰ Տէս անդ, էջ 33—37:

երբեմն էլ՝ այլ կրոնական քարոզչական ալիքների: Այդպիսով, միջնադարյան կրթությամբ նախապատրաստված հոգեւորականները ձեռնամուխ են եղել ի շահ սեփական ավանդույթների պաշտպանության լուսավորական գործիքներ ներգրավելուն: Վաղ շրջանի լուսավորամետ շարժումը թերեւս կարելի է անվանել «պահպանողական լուսավորություն»: Հետագայում, երբ Եւրոպական լուսավորության ազդեցությունը Օսմանյան կայսրությունում ավելի է խորանում, արեւմտահայության մեջ այն նույնպես ավելի ընդարձակ, հասարակական, կրթական, մշակութային բնույթ է ստանում, ինչն էլ կարելի է կոչել «բուն լուսավորություն»:

Հայկական միջնադարյան կրթության «արտաքին»¹¹ բաղադրիչը

Ակնհայտ է, որ հայկական գրական եւ առհասարակ մշակութային վերազարթոնքի բոլոր հանգրվաններում էական գործոն է եղել «արտաքին» աշխարհի հետ հաղորդակցումը: Նույնպես եւ կրթության կայացումը հայության մեջ հաճախ է ուղեկցվել «արտաքին»-ի հետ առնչակցությամբ: Գրերի գյուտից մինչեւ արդի տպարանների եւ կրթարանների հիմնումը կրթությունը մեզանում եղիշե արք. Դուրյանի բառերով՝ ընթացել է «ուսումնական գաղթականութեամբ»¹², պարբերաբար ներառել «արտաքին», անծանոթ ու նոր բաղադրիչներ եւ ուրույն ձեւով յուրացրել է դրանք:

Գալով բուն թեմային՝ պետք է նկատել, որ հայկական կրթական հաստատություններին սկզբից եւեթ բնորոշ է եղել կրթական որոշակի ավանդույթի հետեւելը: Դարերի ընթացքում այդ ավանդույթին, որ սկզբում գերազանցապես աստվածաբանական ծրագիր է ներառել, պարբերաբար ավելացել են այլ գիտակարգեր՝ փիլիսոփայություն, քերականություն, տոմարագիտություն եւ այլն: Հստ հայկական դպրոցների պատմությանը քաջածանոթ պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանի՝ հայկական կրթարաններում նախ առաջնային է եղել Ս. Գրքի եւ «Եկեղեցու հայրերի» ժառանգության

¹¹ «Արտաքին» եզրն այստեղ կիրառված է ոչ թե իր միջնադարյան հիմնական՝ «հեթանոսական», այլ ավելի լայն «օտար», «անծանոթ» «սեփականից կամ յուրացվածից անդին եղող» իմաստով:

¹² Եղիշե Դուրյան, Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 14:

ուսուցումը: Հետագայում (է դարի վերջ)¹³ է, որ դրանց ավելացել են հունական «եռյակ» եւ «քառյակ» («եռյակ»-ի շարքին են պատկանել՝ ճարտասանությունը, իմաստասիրությունը եւ քերականությունը, իսկ «քառյակ»-ին՝ թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն եւ երաժշտություն) գիտակարգերի ուսուցումը, սակայն ոչ ամբողջովին, այլ մասամբ եւ ընտրողաբար:

«Այսպէս՝ հայ մշակույթին մէջ կու գար տեղ գրաւել յունական ուսումը, ինչպէս նաեւ յունական դպրոցներու ուսման ծրագիրը, որ է. դարուն վերջերը տիրապետեց ամեն կողմ: [...] դժբախտաբար այս լայն ծրագիրը կը թուի, թէ ամեն վարդապետարաններուն մէջ չէ գործադրուած լիովին եւ շատ մը տեղերու մէջ անոնցմէ մասեր միայն դասախօսուած են»¹⁴:

«Յունական ուսումն» արտահայտությամբ նկատի է առնված կրթական «եռյակ» կամ «քառյակ» գիտակարգերի ուսուցման համակարգը, որ տարբեր վանքերում եւ ժամանակներում համապատասխանեցվել կամ գործարկվել է ըստ հնարավորության եւ անհրաժեշտության¹⁵: Այն ապահովել է նոր գիտությունների ճանաչումն ու յուրացումը, որոնք ընդգրկում էին ավելի լայն շրջանակ, քան Ս. Գիրքը եւ հայտնի եկեղեցական հեղինակների գրվածքները:

ԺԱ. դարից «արտաքին» գիտությունների հետ առնչությունը դրսեւորվել է «արտաքին կամ նուրբ գրեանք» կոչված եւ կրթական նպատակով ստեղծված ընթերցման բացատրական ցանկերի կազմման եւ կիրառման միջոցով: Թերեւս այս կերպ զանազան գիտությունների «դասագրքեր»

¹³ Ըստ Ս. Արեւշատյանի եւ այլ ուսումնասիրողների ոչ աստվածաբանական գիտությունների հետ ծանոթացումը, «եռյակ» եւ «քառյակ» գիտություններին վերաբերող որոշ գրքերի թարգմանությունն եւ տեղայնացումն սկսվել է ավելի վաղ՝ 450/60-ականն թվականներից, տե՛ս «Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.)», Ереван, 1973:

¹⁴ Ա. ԱՂՈՅԱՆՆԵՆ, Պատմութիւն Հայ Դպրոցի, Բ. հրատ., հտ. Ա., Գահիրէ, Նոր Աստղ, 1942, էջ 174:

¹⁵ Այս ավանդույթը տարբեր վանական կրթարաններում զանազան զարգացումներ է ստանում: Օրինակ Տաթևի վանքում, Սերգիո Լա Պորտայի առաջադրած թեզի համաձայն, ԺԴ. դարից հետո հայ վարդապետները կրթվել են նախ փիլիսոփայական գիտությունների մեջ, եւ հետո միայն նրանց իրավունք է տրվել աստվածաբանական գրվածքներ հեղինակելը: Այդուհանդերձ սա դիտվում է որպէս լատին կրթական ազդեցության հետեւանք: Գրիգոր Տաթևացին իր վարդապետական աստիճանը ստանում է նախ փիլիսոփայական երկեր՝ լուծմունքներ, հետո՝ ծայրագույն վարդապետության աստիճանը ստանալու համար՝ սուրբգրային մեկնություններ գրելով: Տե՛ս SERGIO VAN ASCH LA PORTA, The Theology of the Holy Dionysius, Volume III of Gregor Tat'ewac'is Book of Questions, Introduction, Translation, and Commentary, 2001, pp. 34–35 (անտիպ):

եւ սկզբնաղբյուր համարվող նյութերը վերածվել են ուսուցման նյութի եւ վանքերում փոխանցվել են մի սերնդից մյուսին: Նույն կերպ էլ ի սկզբանե ավանդվող Ս. Գրքի եւ սեփական ժառանգությունը վերաբերող երկերն ամփոփվել են «Ներքին կամ լայն գրեանք» կոչված ցանկերում¹⁶:

Ինչպես նկատում է Հակոբ Անասյանը, հայկական մատենագրության մեջ հայտնի «ներքին եւ արտաքին գրեանք» ցանկերը ստեղծվել են «դասավանդման կարգ»-ի նպատակով¹⁷: Սակայն դրանց բովանդակությունը միշտ չէ, որ նույնն է եղել: Այդուհանդերձ երկու ցանկերն ապահովվել են ծանոթացումն ու յուրացումը թե՛ սեփական ավանդական եւ թե՛ արտաքին, այն է՝ փիլիսոփայական, քերականական, հոետորական, տոմարագիտական եւ հարակից այլ՝ ոչ աստվածաբանական միջնադարյան գիտակարգերի հետ¹⁸:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ հայկական միջնադարյան կրթությունը «երկճյուղ» բնույթ է ունեցել, ուստի դրական վերաբերմունքը որեւէ «արտաքին», նոր եւ առաջադեմ գիտության նկատմամբ դարեր ի վեր տարածված է եղել հայկական կրթական ավանդույթի մեջ: «Արտաքին»-ը ներառող եւ սեփականի հետ համադրելու մոտեցումը նույն կերպ ի հայտ է գալիս, երբ արեւմտահայության մեջ հնարավոր է լինում լուսավորական գործիքների փոխառումը եւ միահյուսումը միջնադարյան ավանդի հետ:

Ըստ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու¹⁹ արեւմտահայության մեջ տվյալ երկճյուղ կրթական ավանդության տարածումը վերսկսվել է Բաղեշ շրջանի Ամրդոլու վանքից (Ժէ. դարում): Նախ «Արտաքին» եւ շուտով «Ներքին գրեանք» այստեղ հիմք է դրվել միջնադարյան կրթական ավանդության տարածմանը, ինչը, հասնելով Կոստանդնուպոլիս, արեւմտահայության մեջ,

¹⁶ Լավագույն օրինակը համարվում է Գրիգոր Աբասյանի «Գիրք Պատճառաց» ժողովածուն, որի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ, Մատենագրական հետազոտություններ, հտ. Ա., Վիեննա, 1922, էջ 1–84:

¹⁷ Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, Հայկական Մատենագիտություն, Ե.–ԺԸ. դդ., հտ. Ա., Երեւան 1959, էջ XIII, XV:

¹⁸ «Արտաքին եզրով էր նշվում գիտության ու գրականության մեջ այն ամենը, որ դուրս էր կրոնական կամ եկեղեցական գիտության կամ գրականության շրջանակից, կրոնականն ու եկեղեցականն համարելով որպէս ներքին (ներսի, ընտանի), թեւէ վերջին տերմինը հազվագեպ է պատահում», Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ XIII: Այս եզրերի բացատրության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Է.–Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, «Գիտություն Գրոց»-ը Միջնադարյան Հայաստանում («անկանոն, արտաքին եւ նուրբ գրեանք»), ԵՊՀ Տարեգիրք, Ժ., 2015, էջ 29–71:

¹⁹ ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻՋԵՑԻ, Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Խանլարեանի, ՀԳԱ հրատարակչություն, Երեւան, 1990, գլ. ԻԹ., էջ 311–326:

անհրաժեշտաբար նպաստել է լուսավորական որոշ գործիքների ներդրմանը՝ սկզբում, սակայն, կրոնական-ջատագովական նպատակներով միայն:

Հետեւաբար, կարելի է եզրակացնել, որ իր պատմության հիմնական շրջանում հայկական միջնադարյան կրթական ավանդույթը մի կողմից հակված է եղել արտաքին գիտությունների յուրացմանը, իսկ մյուս կողմից՝ սեփական ժառանգության պահպանմանը եւ զարգացմանը: Հենց դա էլ՝ անկաշկանդ մոտեցումը նոր եւ արտաքին գիտելիքներին եւ սեփական ժառանգության կարեւորումը, հետագայում հնարավոր է դարձրել ոչ թե լուսավորական գործիքներին կուրորեն դիմակայելը, այլ դրանք զուգահեռաբար յուրացնելը եւ կիրառելը սեփական ավանդության պահպանման համար:

Վերազարթոնք Ամրդոլու վանքի «Դասատան» մեջ

Բյուզանդական կայսրության վերջին շրջանում եւ դրանից հետո, քաղաքական-պատերազմական վայրիվերումների արդյունքում հայկական միջնադարյան կրթական ավանդությունը հայտնվում է ճգնաժամի մեջ, սակայն իսպառ չի անհետանում: Արեւմտահայության մեջ ԺԶ դարում այս կրթական ավանդության վերազարթոնքի օրրանն է դառնում Ամրդոլու վանքը (գտնվել է Վանա լճի հարավ-արեւմուտքում՝ Բաղեշ գավառում, որը հայկական աղբյուրներում հայտնի է Բզնունիք կամ Աղձնիք անուններով): Վանքի ծագման մասին հիշատակությունը հասնում է մինչեւ ԺԵ. դար եւ կապվում Տաթևի վանական աստվածաբանական ավանդության հետ²⁰:

Ամրդոլու վանքի հատկապես երկու վանահայրերի՝ Բարսեղի եւ Վարդանի օրոք այս հաստատությունը, վերաբացահայտելով եւ կրկին կիրառելով հայկական միջնադարյան կրթական ավանդույթը, սկսում է իր ազդեցությունը տարածել թե՛ արեւելահայ եւ թե՛ արեւմտահայ կրթական կենտրոնների վրա (Էջմիածին, Զուղա, Մեծ Անապատ/ Լիմ կղզի, Կ. Պոլիս եւ այլն)²¹: Այս վանքին կից գործող աստվածաբանական դպրոցի

²⁰ Բ. Մ. ՎՐԹ. ԿԻՒԼԵՍԵՐԵԱՆ, Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 2:

²¹ «Բարձր համբաւի կը հասնի Բաղէշ-Պիթլիսի Ամրտօլի Վանքը, ուր մեծահանճար ուսուցիչներ՝ Բարսեղ Վարդապետ եւ Վարդան Բաղիշեցի այնպիսի ուսումնական կարգեր կը հաստատեն, որ իրենց դպրոցը կը ճանչցուի որպէս «համալսարան», ԺԵ. դարու երկրորդ

(հիշատակվում է նաեւ որպէս «Դասատուն») կամ «Համալսարան») վերազարթոնքն ընթանում է վերոհիշյալ հայկական կրթական ավանդույթյան «երկճյուղ» ուղղութիւններով:

Այդպիսով Ամրդոլի վանքի «Դասատան»-ն առաջին հերթին իրականացվում է միջնադարյան կրթական ժառանգութեան «Արտաքին գրեանք» վերաբացահայտումը (հատկապէս քերականութեան) Բարսեղ Վարդապետի միջոցով, ով տեղում ուսուցանել է այն:

Ելնելով Ա. Դավրիժեցու փոխանցած տվյալներից Բարսեղը՝ վերաբարձողն ու մասնավորապէս «Արտաքին գրեանք»-ի դասավանդման հիմնադիրը, «յիմֆենէ իսկ գիտակ էր թէ գիտութիւն արտաքին իմաստից եւ քերականութիւն ո՛չ գոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց եւ իմֆն մեծաւ տարփանօք ըղծայր թեւեւ հասանել այնմ գիտութեան, ոչ միայն իւր այլեւ ազգին, զի արծարծեալ սփռեսցի ի մէջ ազգիս Հայոց որպէս զի ամենեւեան հասցեն այնմ շնորհաց եւ գիտութեան»²²:

Իսկ Վարդան վարդապետն իր հերթին կարեւորութիւնը տվել է հատկապէս հայկական մատենագրութեան պահպանութեանը՝ ձեռագրերի արտագրման եւ փոխանցման գործին, այսպիսով նաեւ նեցուկ դառնալով հատկապէս «Ներքին գրեանք»-ի զարգացմանը:

«Յայսմ ժամանակի սա (Վարդան վարդապետ) միայն երեւեալ աշխատող եւ հոգաբարձու ծածկեալ եւ անյայտ պատմագրաց: Եւ սա բազում աշխատութեամբ եւ ջերմեռանդ սիրով ժողովեաց եւ ի լոյս էած, զմանս ի հեռաստանէ բազում ծախիւք բերելով եւ զմանս գրել տալով գրագրաց՝ հմուտ եւ արագագիր գրչաց»²³:

Վարդանը նաեւ հայտնի է թե՛ որպէս ինքնուրույն պատմագրական բնույթի գրվածքների ²⁴ եւ թե՛ որպէս իր կազմած Ամրդոլու վանքի գրացուցակի հեղինակ²⁵: Ամենայն հավանականութեամբ Վարդանը, ի հա-

կիսուն: Այնտեղ ուսման ծրագրի մաս կը կազմեն, ո՛չ միայն աւանդական Ս. Գրոց ընթերցումն ու մեկնութիւնը, այլ եւ հին Հայ Մատենագրութեան ուսումը, եւ մանաւանդ «Արտաքին ուսմունք» կոչուած փիլիսոփայական եւ բնագիտական ուսումները, այդ դարերուն Եւրոպական համալսարաններու ծանօթ «Երբեակ» եւ «Քառեակ» ուսմանց ծրագիրներով», Բ. ԵՊԻՍԿԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 44:

²² Ա. ԴԱՎՐԻԺԵՅԻ, էջ 311:

²³ Ս. ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ, «Վարդանայ Վարդապետի Բաղիշեցույ Յուցակ գրոց Ամրդոլու վանուց», Արարատ, ԼՂ. տարի, Բ.-Գ., 1903, էջ 177—178:

²⁴ Վ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. II, Երեւան, 1956, էջ 384—398:

²⁵ ՏԷՍ Ս. ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 176—189:

կադրություն Բարսեղի, առավել կենտրոնացած է եղել կրոնական հայրենական ավանդության պահպանման վրա (ներքին գրեանք):

Այս երկու ուղղությունները՝ «Արտաքին եւ ներքին գրեանք», նոր շունչ, ծավալ ու տարածում են ստանում Վարդան Բաղիշեցու աշակերտ Հովհաննես Կոլոտի եւ նրա աշակերտ Հակոբ Նալչանի միջոցով (հետագայում երկուսն էլ ստանձնում են Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի պաշտոնը): Վերջիններս հայկական միջնադարյան կրթական ավանդույթը հասցնում են արեւմտահայության կենտրոն՝ Կոստանդնուպոլիս, եւ յուրովի զարգացնում են այն հիշյալ երկու ճյուղերով (արտաքին եւ ներքին բովանդակությամբ)՝ արեւմտահայության մեջ ստեղծելով մի նոր գրական ու կրթամշակութային մթնոլորտ²⁶: Հենց այս երկճյուղ կրթական ծավալումն է, որ ԺԸ.—ԺԹ. դարերում հիմք է ծառայում արեւմտահայության մեջ լուսավորության արագ եւ օգտակար ներթափանցման համար:

Անցում Կոստանդնուպոլիս. լուսավորության նախակարապետներ

Հայկական միջնադարյան կրթական ծրագիրն Ամրդուլից հասնում է Կոստանդնուպոլիս՝ ամրդուլյան ավանդության ժառանգորդ Հովհաննես Կոլոտի միջոցով²⁷: Այստեղ այն հաստատվում է նոր, ավելի բարենպաստ պայմաններում, սակայն առերեսվում է նախկինում անհայտ մարտահրավերների: Հովհաննես Կոլոտն առաջին հերթին ստիպված էր հակադրել հայ-կաթոլիկների ունիթորական գործունեությանը՝ ուսյալ հոգեորականներ պատրաստելով: Այդ անելու համար Հովհ. Կոլոտը միավորում է ամրդուլյան եւ տաթևյան գործիքները²⁸, կրթական-բարեկարգչական աշխատանքը եւ թարգմանական յուրացումը՝ դիմակայելով եւ մրցակցելով կաթոլիկների հետ:

²⁶ Այն նախապատրաստություն ուներ ի դեմս Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքներ Գալուստ Ամասիացու եւ Ավետիքի, որոնք ԺԷ. դարի երկրորդ կեսին արդեն կրթական գործունեություն էին ծավալում Ժողովրդի մեջ՝ պաշտպանելու համար նրանց կաթոլիկ միսիոներներից, տե՛ս Բ. ԵՂԻԱՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 45—46:

²⁷ Ամրդուլ վանքում եւ դրանից դուրս Հովհաննես Կոլոտի ծավալած գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բ. Մ. ՎՐԴ. ԿԻՐԼԷՍԻՐԵԱՆ, նշ. աշխ.:

²⁸ Տաթևի վանքը հայտնի է ԺԵ դարի իր թարգմանական հակադրեցությամբ ընդդեմ դոմինիկյան ունիթորական շարժման, ավելի մանրամասն տե՛ս ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՆԵՑԻ, Յաղագս Քերականի, Ս. Ավագյան, Լ. Խաչիկյան, Ներածություն, Երեւան, 1977, Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Արտագի Հայկական Իշխանությունը եւ Ծործորի Դպրոցը, ԲՄ, 11, 1973, 125—210:

Այս շարժումը կարելի է ձեռակերպել նաեւ որպէս վանական գործիքակազմի փոխադրում վանքից քաղաքային միջավայր. բեկումնային մի պահ, որով սկսվում է «պահպանողական լուսավորութեան» կայացումը եւ վանականութեան նոր ընկալումն ու զարգացումը, որը մեկ դար անց իր գլխավոր պարտականութիւններից մեկն էր համարելու համայն ազգային կյանքում լուսավորութիւն սփռելը:

Ընդհանրացնելով Հովհ. Կոլոտի ծավալած լուսավորամետ գործունեությունը՝ կարելի է առանձնացնել երեք դրվագ: Առաջինը Կոստանդնուպոլսի Սկյուտար թաղամասում 1715 թ. կրթարանի (գրականութեան մեջ հիշվում է որպէս «Դպրոց») հիմնումն է: Այստեղ ուսանած 27 աշակերտներ հետագայում ստանձնում են բարձր եկեղեցական աստիճաններ եւ նշանակալի լուսավորական գործունեություն են ծավալում արեւմտահայության մեջ²⁹: Թեեւ արեւմտահայության հոգեւոր ուսումնարանը այլեւս քաղաքային միջավայրում է (եւ ոչ թե վանական պարիսպների մեջ մեկուսացված), սակայն այն միաժամանակ պահպանում է միջնադարյան կրթական ավանդույթի սկզբունքը, ըստ որի այն նախատեսված էր միայն հոգեւորականների պատրաստելու համար: Մյուս կողմից այստեղ ներառվում են նոր առարկաներ, ինչպիսիք են՝ լատիներենի, հունարենի եւ իտալերենի ուսուցումը եւ այլն³⁰:

Երկրորդ նշանավոր նախաձեռնությունն էր աննախագեպ ծավալի թարգմանական աշխատանքը (որը հատուկ չէր Ամրդոլու վանքին, սակայն, ինչպէս նշվեց, հարազատ էր տաթեւյան վարդապետներին): Այս թարգմանական շարժումն իր ստեղծած մեծածավալ ավանդի արդյունքով ընդհանուր հայկական գրական պատմության մեջ համարվում է «Երրորդ Թարգմանական դպրոց», ոսկեդարի եւ արծաթե դարի թարգմանական դպրոցներից հետո³¹: Հենց Հովհ. Կոլոտի Սկյուտարի Ս. Կարապետ եկեղեցու մոտ հաստատված «Դպրոցի» մեջ էլ հրամցվում են յուրացված թարգմանությունները³²՝ նպատակ ունենալով կրթվող հոգեւորականության մեջ զարգացնել այդ ժամանակի համար անհրաժեշտ աստ-

²⁹ Բ. Ծ. ՎՐԳ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 70:

³⁰ Անդ, էջ 50:

³¹ «Եթէ ոչ որակի, գոնէ քանակի կողմէն կը գերազանցեր ատոնք ոսկի եւ արծաթի դարուն բոլոր թարգմանութիւնները», Բ. Ծ. ՎՐԳ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 43:

³² Անդ, էջ 50:

վաժաբանական հմտությունները՝ հատկապես տրամաբանությունն ու ալլաբանությունը³³:

Որպես երրորդ լուսավորամետ գործ հիշատակելի է կրթության զարգացման համար տպարանի³⁴ եւ Մատենադարանի հիմնումը: Հստ Բ. Կոլոլեսերյանի «100 հատորի մօտ նախնեաց գործերէն» տպագրվում են Կոլոտի նախաձեռնությամբ, որոնց խմբագրությունը եւ հիշատակարանների կազմումը վերագրվում է հենց նրան³⁵: Թե՛ հայկական մատենագրության եւ թե՛ նոր թարգմանված օտար աշխատությունները տպագրությամբ հասանելի են դառնում այս Մատենադարանում, որն օգտաշահ գործել է մինչեւ 20-րդ դարավերջ³⁶: Տպագրությունը եւ Մատենադարանը հետագայում նպաստում են արեւմտահայության լայն շրջանակների մեջ լուսավորության տարածմանը:

Այս երեք քայլերը ամուր հիմք են նախապատրաստում լուսավորության հետագա զարգացման համար: Չնայած Հովհ. Կոլոտին հնարավոր չէ բնորոշել որպես «բուն լուսավորության» գործչի, այդուհանդերձ նա ակնհայտորեն արեւմտահայության մեջ լուսավորության մոտաքի ապահովման գլխավոր դերակատարն է, ով մեկ ոտքով դեռեւս կանգնած է միջնադարյան ավանդության մեջ, իսկ մյուսով քայլ է կատարում դեպի Եւրոպական լուսավորություն: «Բուն լուսավորության» համեմատությամբ ահա այսպես է նրա գործունեությունը նկարագրում նրա առաջին մեծ կենսագիրներից մեկը.

«Հայ ազգի լուսաւորութեան մասին Կոլոտի տեսութիւնը զուտ կրօնական հանգամանք մը ունի: Այս տեսութիւնը դարձու ոգին է, որ կ'արտայայտէ»³⁷:

Այսինքն՝ «բուն լուսավորությունը», որ տարածվելու էր եւ ընդգրկելու էր թե՛ աշխարհականներին եւ թե՛ հոգեւորականներին, այս փուլում դեռեւս սաղմնային վիճակում է: Հիմնականում կրոնական խնդիր-

³³ Անդ:

³⁴ Կոստանդնուպոլսի առաջին հայկական տպարանը սկսել է գործել 1567-ին Աբգար դպիր Թորատեցու նախաձեռնությամբ: Երկար ընդհատումից հետո այս ավանդույթը 1694-ին վերականգնում է Ամիրզու վանքի մեկ այլ ժառանգ՝ Գրիգոր Մարգվանցին, որ հետագայում նաեւ համագործակցել է Կոլոտ Պատրիարքի հետ, տե՛ս Շ. ԳԱՆՈՒՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 75–76:

³⁵ Բ. Մ. Վ. ԿԻՐԻՍԻՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 51:

³⁶ Գ. ԲԱՄՊՈՒՔԵԱՆ, Յովհաննէս Պատրիարք Կոլոտ (1678–1741) եւ իր աշակերտները, Ստանպուլ 1984, էջ 19: Այս Մատենադարանը սկզբնապես չի ունեցել հանրային հասանելիություն, սակայն իր տեսակի մեջ Կոստանդնուպոլսում առաջինն է եղել: Դրա մասին առավել մանրամասն տե՛ս Բ. Մ. ՎՐԳ. ԿԻՐԻՍԻՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 89–108:

³⁷ Անդ, էջ 90:

ներն են, որ մեծ դեր են խաղացել Հովհ. Կոլոտի գործունեության մեջ: Առաջնային են եղել ուսյալ հոգեւորականների պատրաստությունը, կրոնական-մշակութային ազդեցության տարածումը, ջատագովության նպատակով նոր գործիքների ներգրավումը եւ այլն: Հետեւաբար քաղաքական-հասարակական բարենորոգության ձգտումները, ընդհանուր կրթության, աշխարհիկ մամուլի եւ այլ իրողությունների առաջացումը սկսվելու էր ավելի ուշ:

Հովհ. Կոլոտի գործունեությամբ սկսված դեպի «բուն լուսավորություն» ընթացքն արեւմտահայության համար շարունակվում է նրան հաջորդող պատրիարք եւ նրա աշակերտ Հակոբ Նալյանի միջոցով: Վերջինս աչքի է ընկնում ինքնուրույն աստվածաբանական աշխատություններ գրելով³⁸, աշխարհիկ-երկսեռ կրթությունը սկզբնավորելով³⁹ եւ գրական-լուսավորական աշխարհիկ աշխատություններ հրատարակելով: Մասամբ, եւ ոչ Հովհ. Կոլոտի շրջանի ծավալով, Հակ. Նալյանը նաեւ պատվիրատուն է զանազան գիտական ոլորտների աշխատությունների թարգմանությունների, օրինակ՝ Նյուտոնի «Փիլիսոփայութիւն եւ բնաբանութիւն»⁴⁰ գործի, թուրք պատմաբան Քյաթիբ Զեյնեբի «Զիհաննյումա» աշխարհագրական գրքի եւ այլն⁴¹, որոնք դարձյալ մեծ առաջադիմական քայլ էին ժամանակի համար:

Հակոբ Նալյանի անվան հետ է կապվում ոչ միայն աշխարհականների կրթությունը, այլեւ իգական սեռի կրթության առաջին քայլը, ինչը մինչ աշխարհիկ կրթության թուլատրումն Օսմանյան կայսրության մեջ, արդեն իսկ մեծ առաջընթաց էր, որ ազդարարում էր միջնադարյան կրթության ավարտը եւ կրթական նոր համակարգի մուտքը:

³⁸ Նրա ուշագրավ գրական գործունեությունն այսպես է ամփոփում Մրմրյանը. «Թողուց 15—20 հատորի չափ պատկառելի գործեր, որոնց գլուխ կրնանք դնել Նարեկի ընդարձակ մեկնությունն եւ ձեռագիր ստուար Աստուածաբանութիւնը. ասոնց մէջ՝ Թաղէսէն, Արիստոտէլէն, Պլաթարէն մինչեւ Նիւտոն վկայութեան կողուած են: Եւ այդ գործերուն մէջ առ հասարակ կը փայլի՝ ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու յորդ ճիգի մը հետ՝ փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական խոր հմտութիւն եւ պարզ գրաբառ մը եփուն...», Յ. ՄԵՐՄԵՐԵԱՆ, Ստուերք հին դէմքերու (1635—1900), Կոստանդնուպոլիս, 1907, էջ 23:

³⁹ Գ. ՆԱԶԻԿՅԱՆ, Արեւմտահայ մանկավարժական միտքն ու դպրոցը (19-րդ դարի սկզբից մինչեւ 19-րդ դարի 50—60-ական թվականներ), Երեւան, 1969, էջ 22:

⁴⁰ Նյուտոնի եւ այլ բնագետների աշխատություններ դրանից առաջ արդեն թարգմանվել էին թուրքերեն՝ ռազմական առաջընթաց ապահովելու նպատակներով, տե՛ս PEKER, D. & TASKIN O., The Enlightenment Tradition and Science Education in Turkey, էջ 74:

⁴¹ ՏԵՄ Գ. ԲԱՄՊՈՒՔՃԵԱՆ, Յակոբ Պատրիարք Նալեան (1706—1764). Կեանքը, գործերը եւ աշակերտները, նախաբանը՝ Շ. Գալստեան, Ստանպուլ, 1981, էջ 49:

Սրա հետ մեկտեղ, Հակոբ Նալյանը համարվում է արեւմտահայերի մեջ աշխարհաբարն առաջին անգամ գրական լեզու գործածող գլխավոր մատենագիրը⁴²:

Ուրեմն մի կողմից մրցակցությունը հայ-կաթոլիկների եւ բողոքական շարժումների ու այլ կրոնների հետ, մյուս կողմից կրթության համար բարենպաստ պայմանները, պատրիարքական իր պաշտոնը եւ Հովհ. Կոլոտի նախապատրաստած «հողը», Հակոբ Նալյանին հնարավորություն են ընդձեռում զարգացնելու կրթական ոլորտը ոչ միայն եկեղեցականների, այլեւ առհասարակ ընդհանուր արեւմտահայության համար, ուրեմն ապահովել մեկ քայլ եւս դեպի «բուն լուսավորություն»:

Այս զարգացումները հետեւյալ կերպ է նկարագրում ժամանակաշրջանին քաջածանոթ Հ. Մրմրյանը.

«Տասնեութերորդ դարի առաջին քառորդին սկսելով՝ Յովհաննէս Կոլոտ, Գրիգոր Շիրաքյակիւր եւ ապա Նալեան արդիւնաւոր Պատրիարքներուն ջանքով՝ Կ. Պոլիսի մէջ հիմը դրուած է եւ արդէն բանասիրական եւ եկեղեցասիրական բանաւոր եւ գրաւոր զարգացումի մը առ հասարակ Թուրքահայ՝ մանաւանդ բարձրաստիճան՝ եկեղեցականաց համար, թօթափելով շփոթ ու տարտամ անցեալէն ինչ չոր ու ցամաք ուսում եւ սարք որ կար. քերական ու աստուածաբան անպէտ նրբութեանց, որ նարակն էին ծանծաղ եւ կոռուքոյծ աստուածաբանութեան մը եւ անհրապոյր յշանկուցող գրականութեան»⁴³:

Շուրջ մեկ հարյուրամյակ հետո է միայն Օսմանյան կայսրության մեջ օրենքով հաստատվում կրթությունը բոլորի համար⁴⁴ եւ արեւմտահայ զանազան քաղաքներում եւ գյուղերում բացվում են բազմաթիվ կրթարաններ: ԺԹ. դարավերջին Օսմանյան կայսրության մեջ արդեն հաշվվում է մոտ 450 հայկական դպրոց եւ 80 000 հայ աշակերտ, իսկ միայն Կոստանդնուպոլսում 48 դպրոց եւ 6000 աշակերտ⁴⁵: Այս ականքներ

⁴² «Նալեանի գործերը մեծ մասամբ գրուած ըլլալով իր ժամանակի աշխարհաբարով, որպէսզի հասնէր եւ ըմբռնելի դառնար աւելի լայն զանգուածներուն, բայց իր բուն նպատակէն, որ էր մտքեր լուսաւորել, հոգեւոր կեանք արծարծել եւ Հայ եկեղեցին աւելի հիմնաւոր անդամ դարձնել իր ժողովուրդը, ծառայած է նաեւ քովնտի նպատակներու. օրինակ արծարծել են հասարակ ժողովուրդին մէջ ընթերցանութեան սէրը եւ վարժութիւնը, ինչ որ հազուագիւտ երեւոյթ մըն էր իր ժամանակին», Գ. ԲԱՄՊՈՒԲՃԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 14:

⁴³ Յ. ՄԷՐՄԷՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 31:

⁴⁴ Տէս Գ. ՆԱԶԻԿՅԱՆ, նշ. աշխ. էջ 23:

⁴⁵ PEKER, D. & TASKIN O., The Enlightenment Tradition and Science Education in Turkey, p. 75.

փաստի հետեւում իհարկե անուրանալի է արեւմտահայության լուսավորության հիշյալ նախակարապետների գործը:

Արեւմտահայ հոգեւորականները շարունակում են իրենց կրթութունը ստանալ Հակոբ Նալբանի կողմից 1741 թ. Սկյուտարից Գումգափու տեղափոխված կրթարանում, որտեղից ելնում են այս նույն ավանդույթին պատկանող նշանավոր անձինք: Սկիզբ առնելով երկու առաջնորդների՝ Հովհաննես Կոլոտ եւ Հակոբ Նալբան պատրիարքների գործունեությամբ, հաջորդ պատրիարքների օրոք էլ եկեղեցիներին կից ուսումնարանների լուսավորական գործը շարունակվում է: Դրան նպաստում է Օսմանյան տերության մեջ շարունակվող համընդհանուր լուսավորական բարենորոգչական շարժումը եւ արեւմտահայության դրա նկատմամբ դրսեւորած մեծ ոգեւորութունը ու գործնական արձագանքը: Կոստանդնուպոլիսը դառնում է արեւմտահայության կրթական-մշակութային կենտրոնը եւ հռչակ ստանում հայկական այլ ուսումնական կենտրոնների մեջ, որտեղից պարբերաբար այցելություններ են լինում այստեղ՝ ծանոթանալու եւ ձեռք բերվածով կիսվելու նպատակներով⁴⁶:

Ամփոփում

Վերոգրյալն ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ հայկական միջնադարյան կրթության «երկճյուղ» բնույթը կարմիր թելով անցնում է Բաղեշի Ամրդոլի ուսումնարանից մինչեւ Կոստանդնուպոլսի հայկական կրթարաններ եւ պայմանավորում աշխարհիկ ու հոգեւոր գիտությունների եւ դրանց հարակից գործիքների նկատմամբ արեւմտահայ հոգեւորականների լայնախոհ վերաբերմունքը: Սրա արդյունքում Եւրոպական լուսավորական նվաճումների յուրացումը իրականացվում է բնականորեն՝ որպէս «արտաքին», սակայն անհրաժեշտ գործիքների ներգրավում, այնպես, ինչպես ժամանակին նման գործիքներ յուրացվել են այլ, նույնիսկ հակառակ ճամբարներից (ինչպես օրինակ Տաթեւի դպրոցում): Այս յուրացումների ու փոխկապակցումների նպատակը ներքին կամ սեփական բովանդակության զարգացումն ու տարածումն է եղել: Հետեւաբար Ամրդոլի «համալսարանը», Սկյուտարի «Դպրոցը» եւ Գումգափուի «Ուսումնարանը» այն հաստատություններն են, որոնք հող էին նախապատրաստել արեւմտահայության

⁴⁶ Տե՛ս Ա. Ա. ՊՅՅԱՆՅԱՆ, Պատմութիւն Հայ Դպրոցի, էջ 578:

մեջ Լուսավորության ներթափանցման համար եւ արդեն իսկ սկսել էին իրագործել այն:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Միջնադարյան կրթություն, Եւրոպական լուսավորություն, արտաքին գրեանք, ներքին գրեանք, կրթարաններ, «պահպանողական լուսավորություն», «բուն լուսավորություն»:

РЕЗЮМЕ

Двуединный принцип армянского средневекового образования с одной стороны интегрировал новый, внешний материал и с другой стороны хранил и расширял собственные традиции. В 17-м веке открытие «Внешних писаний» и воспроизведение «Внутренних писаний» в монастыре Амрдол, расположенном в Западной Армении, возродило средневековое образование в армянских монастырях. В последующие два столетия монахи Амрдола перенесли эту образовательную традицию в новый центр в Константинополе и основали новые духовные школы, отличающиеся от предыдущих учреждений. В ходе идеологических столкновений с Европейским Просвещением, начавшим менять политические и социокультурные устои в Османской империи, армянское духовенство обратилось к новым действиям. Это явило своего рода Консервативное просвещение с религиозной апологетической повесткой дня, отделенное от других конфессий. Между тем, традиционное просвещение заложило основу просвещения, ставшего достоянием последующих поколений западноармянского духовенства и мирян.

SUMMARY

The twofold nature of the Armenian medieval education integrated a new, external material while preserving and extending the prevailing internal tradition(s). This process took place seemingly in an undisturbed way and simultaneously with the

pressures of time. In the 17th century, the rediscovery of the “External writings” and the reproduction of the “Internal Writings” at Amrdol Monastery in Western Armenia creatively revived medieval education in Armenian monasteries. Over the next two centuries, the monks of Amrdol carried this educational tradition to a new center in Constantinople and established new theological schools with an identity distinct from previous institutions. In the course of ideological clashes with the European Enlightenment, which began to penetrate politically and socio-culturally into the Ottoman Empire, the Armenian educated clergy integrated new tools, which served as a kind of Conservative Enlightenment with a religious apologetic agenda directed against other denominations. Meanwhile, the Conservative Enlightenment laid the foundation for the Fundamental Enlightenment, which was to become the property of succeeding generations of Western Armenian clergy and laity.

